

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

«ՀԱՄՃԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱՌԵՐԹ

Անվճար

ԵՎ ՀԱԶԱՐԱՎՈՐ ԼՈՒՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՃԻՇԻ ԿՎԵՐԱԾՎԵՆ...

Կերջերս Երևանում լույս տեսավ հայտնի թուրք պատմաբան, ցեղասպանագետ, դոկտոր, պրոֆեսոր Թաներ Աքչամի «Հայերի բռնի խալամացումը. լռություն, ժխտում և ուժացում» վերնագրով գիրքը, որը 2014 թվականին թուրքերենով հրատարակվել էր Ստամբուլում։ Այժմ գիրքը հասանելի է նաև հայ ընթերցողին՝ Արևամտահայոց հարցերի ուսումնասիրության կենտրոնի աշխատակիցների ջանքերի շնորհիվ և «Ժիրայր Նշանյան» հիմնադրամի հովանավորությամբ։ Գրքի թարգմանիչն է թուրքագետ, պ.գ.թ. Մելինե Անումյանը, իսկ խմբագիրը՝ Արևամտահայոց հարցերի ուսումնասիրության կենտրոնի տնօրեն, հայագետ, բ.գ.թ. Հայկազուն Ավրուցյանը։ Մելինե Անումյանի հետ գրուցեցինք գրքում բարձրացված հարցադրումների և խնդիրների նաևմ։

- Թաներ Արչամի գիրքը վերնագրաված է «Հայերի բռնի իսլամացումը. լրություն, ժխտում և ուժացում»: <Եղինակն այն վերնագրել է ըստ գրքի երեք գլուխների բռվանդակության: Խնդրում եմ, ընդհանուր գծերով ներկայացրեք դրանցում անրագրված լայնարձությունը:

- Հայոց ցեղասպանության թեմա-
յով բազմաթիվ գրքերի հեղինակ Թա-
նել Արտամյանը այս մենագործական մեջ

անդրադառնում է ժամանակակից թուրքիայի ժխտողական քաղաքականության ազդեցությանը թուրք հասարակության և, հատկապես, վերջինիս՝ իրեն առաջադեմ համարող հատվածի վրա: Առաջին գլխում խոսում է այն մեծ հժվարությունների մասին, որոնց հետ, հատկապես Հրանտ Դիմիքի սպանությանը նախորդող ժամանակաշրջանում, թուրքիայում բախվում էր Հայոց ցեղասպանության հարցի անաշար ուսումնասիրությանը զբաղվել փորձող յուրաքանչյուր մտավորական: «Մի միայնության պատմություն կամ բորոտի պես շրջել սեփական երկրում»: այսպես է նա բնորոշել իր Վիճակը իր իսկ երկրում ցեղասպանության հարցով զբաղվել սկսելուց հետո: Նա փորձում է գտնել այն հարցի պատասխանը, թե ինչո՞ւ թուրք մտավորականները չէին ցանկանում անդրադառնալ Հայկական հարցին, և ընդգծում, որ «լրություն պահպանելու մասին լուր պայմանագրի» այդ ժամանակաշրջանում Մեծ Եղեռնի ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտնականները ենթարկվում էին ոչ միայն ազգայնամոլների և պետության սպառնալիքներին, այլև իրենց առաջադեմ և ժողովրդավար համարող զանգվածի բացասական և անզամ՝ թշնամական վերաբերմութին: Աքչամբ գրքում շեշտում է, որ «Հրանտ Դիմիքին սպանողները պատճառ դարձան, որ հազարավոր լրություններ ճիշ վերածվեն...»:

Գրքի երկրորդ մասում, որպես առաջին գլխի տրամաբանական շարունակություն, Թաներ Աքչամը ներկայացնում է այն քննարկումները, որ մի քանի տարի առաջ ընթացան թուրքիայում, երբ այստեղ տպագրվեցին օսմանյան բանակում ծառայած հայ կապիտան Սարգիս Թորոսյանի հուշերը: Վերջինիս գոյության փաստը բնականաբար չէր կարող ընդունելի լինել թուրք հասարակության հանար, քանի որ պաշտոնական պատմագրությունը օսմանահպատակ հայերին միշտ ներկայացրել է որպես «հավաճանների, որոնք պատերազմի բովում հարվածել են թիւնութիւն»: Այնինք Սարգիս Թորոսյանի

օրինակից երևում է, որ հայերը ոչ մի-
այն ծառայել են օսմանյան բանա-
կում, այլև պարագործություններ են
կատարել և առժանագել ապահովութ-

Իի: Այսուհանդերձ, Թորոսյանի ընտանիքը և աքսորվել և սպանվել է, թեև, ըստ օրենքի, բանակում ծառայող հայ զինվորականների ընտանիքները են-թակա չէին տեղահանության: Ինչպես շեշտում է Աքչամը, Սարգիս Թորոսյանի վերաբերյալ Թուրքիայում ծավալված քննարկումների ամբողջ ընթացքում ոչ միայն ժխտվում էր հայ կայիտանի գոյության փաստն ընդհանրապես, այլ նաև անտեսվում էր նրա ապրած ողբերգությունը:

Ամենածավալում՝ Երրորդ գլխում,
հեղինակը, իհմնՎելով գրեթե բացա-
ռապես օսմանյան աղբյուրների և
հատկապես կառավարության կող-
մից շրջաններ հղված հեռագրերի
վրա, անդրադառնում է Հայոց ցեղաս-
պանության հետևանքներից մեկը
հանդիսացող կրոնափոխ հայության
հիմնահարցին:

- Գրքում նշվում է, որ ՍԱԿ-ի՝ ՑԵ-
ղասպանության մասին կոնվենցիայի
քննարկումների առաջին փուլում
Լենկինը պնդել էր, որ «մշակութային
ցեղասպանություն» տերմինն ամ-
րագրվի կոնվենցիայում, սակայն
Վերջնական տարրերակում այս եզ-
ուությունը հանվել է:

- Ինչպես Թ. Աքչամն է նշում, այն-
պիսի թյուր պատկերացում կա, թե
իբր ցեղասպանությունն իրականաց-
վում է զուտ Ֆիզիկական ոչնչաց-
մաքք: Այնինչ իրականում, ինչպես դա
շեշտել է նաև գենոցիդ (ցեղասպա-
նություն) եզրույթը շրջանառության
մեջ որպա՛ Ուֆաեւ Լեմսինո. գեռաւ-

պանությունը մի որևէ էթնիկ կամ այլ խմբի մասնակի կամ ամբողջական ոչնչացումն է: Եվ բոլորովին պարտադիր չէ, որ այդ բնաջնջումն իրականացվի միայն ֆիզիկապես: Ըստ Լեմկինի՝ ցեղասպանություն նշանակում է մի խմբի բնաջնջմանն ուղղված ֆիզիկական, կենսաբանական և մշակութային ոչնչացման տեխնիկաների կիրառում: Մշակութային ցեղասպանությունը կարող է նախաքայլ համարվել ֆիզիկական բնաջնջումից առաջ: Ինչպես նշում է Աքզամը, Լեմկինի այս առաջարկը հանվել էր Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի Վերջնական տարբերակից, քանի որ մեծ տերությունները մտավախություն են ունեցել, թե կարող է մշակութային ցեղասպանություն համարվել նաև գաղութերում իրենց վարած քաղաքականությունը:

- Գրքում շեշտվում է նաև «բռնի ուժացում» և «բնական ուժացում» տերմինների տարրերակման կարևորությունը: Ինչի՞ն է հատկապես, ըստ Ձեզ, ընթերցողի ուշադրությունը ուզում ուղղել թուրք պատմաբանը:

-Բռնի ուժացումը մշակութային ցեղասպանության մի մասն է, քանի որ Վերջինս ընդգրկում է նաև տվյալ խսքի հոգեմտավոր արժեքների՝ կրոնական ու կրթական հաստատությունների, և ամբողջ մշակութային ժառանգության ոչնչացումը: Աքզանն ընդգծում է, որ պետք է տարբերակում դնել նաև բնական ուժացման և բռնի ուժացման միջև, քանի որ բնական ասիմիլյացիան կարող է լինել երկարատև գործընթացի բնական հետևանք, իսկ բռնի ուժացումը կատարվում է կարճ ժամանակահատվածում և միտումնավոր կերպով:

Գրքի երրորդ գլխում հեղինակը շեշտում է, որ մինչ այժմ Հայոց ցեղասպանության հարցն ուսումնասիրած գիտնականներն առավելապես կենտրոնացել են ֆիզիկական բնաջնջնան վրա, քանի որ ընդհանրապես ցեղասպանագիտության մեջ ընդունված է որպես ցեղասպանության դասական օրինակ համարել Հոլոքոստը, որի ժամանակ բռնի ուժացում գրեթե չի կիրավել: Այնինչ, ինչպես նշում է ցեղասպանագետը, ան-

(Ակիզր՝ 1-ին էջում)

գամ Խեմկինը շեշտել է ցեղասպանության զիսավոր տարրերից մեկի՝ բռնի ասիմիլյացիայի մասին: Այսպիսով, Աքչամբ հայերի կրոնափոխությունը և ուժացումը դիտում է որպես Հայոց ցեղասպանության կառուցվածքային տարր՝ միաժամանակ ընդգծելով, որ Մեծ Եղեռն իրազրություն է նաև մեծամաշտաբ ֆիզիկական բնաջնջմամբ:

- Ինչպիսի՞ արժեք և նշանակություն կարող է ունենալ թաներ Աքչամբ այս գիրքը՝ Հայ դատի հետապնդան տեսանկյունից: Այսինքն՝ գրքում ներկայացված փաստերն ինչպե՞ս կարող են նպաստել հայկական հարց արդարացի լուծմանը:

- Այս գիրքը կազմված է գրեթե բացառապես օսմանյան աղբյուրների, հատկապես այն հեռագրերի հիմնավորական վրա, որ Ցեղասպանության ամբողջ ընթացքում կենտրոնական կառավարությունը հեղեղ է Օսմանյան կայսրության շրջաններ և ստացել պատասխանները: Այս առումով, մենագրությունը խիստ արժեքավոր փաստաթղթեր է պարունակում, որոնք բացահայտում են Հայոց ցեղասպանության և հայերի բռնի ուժացնան համակարգված բնույթը: Ինչպես նշում է Աքչամբ, մասնագիտական գրականության մեջ կարծիք է եղել, թե կրոնափոխությունը չի խրախուսվել և չի վերահսկվել կենտրոնական իշխանությունների կողմից, այլ միայն կատարվել է տվյալ շրջանի կառավարչի քահաճույքով կամ նրա «քարեհաճությամբ»: Այնինչ, սույն հեռագ-

րերն ակնհայտորեն ցույց են տալիս, որ Երիտրուրք իշխանավորները և հատկապես Թալեաթը լիովին վերահսկել են կրոնափոխության ամբողջ գործընթացը՝ ժամանակ առ ժամանակ թույլ չտալով, որ կրոնափոխի հայերը մնան իրենց բնակավայրերում, քանի որ իթթիհայականների նպատակը եղել է հայերի որպես ժողովուրդ իսպառ ոչնչացումը: Աքչամն արանձին ենթագիտում ամդրադառնում է նաև հայ երեխանների և կանանց բռնի ուժացման քաղաքականության՝ ընդգծելով, որ Երիտրուրքը հեռագրերում նշել են, որ այդ մանուկները ծնողազուրկ են դաշնալու, և հարկ է նրանց ցրել որբանոցներում կամ նահմեդականների տներում՝ դաստիարակելով ըստ իսլամաթուրքական մշակույթի: Հեղինակը շեշտում է այս հարցում առկա և ցե-

ղասպանագիտության համար խիստ էական դիտավորության փաստը, այսինքն՝ Երիտրուրքերը փաստորեն շատ լավ գիտեին, որ հայերին ստույգ մահվան են ուղարկում: Հայտնի թուրք ցեղասպանագետ Թաներ Աքչամբ բռնի ուժացումը և կրոնափոխության դեպքերը համարում է Հայոց ցեղասպանության կառուցվածքային տարրերից մեկը և իսլամացումը բացարձակապես չի դիտում որպես «փրկություն»: Նա նաև ընդգծում է, որ բռնի ուժացման ենթարկված հայ կանայք ու երեխանները ևս ոչնչացվել են՝ որպես կրնուն, և եթե փրկվել է են, ապա՝ զուտ ֆիզիկապես...

ՔՆԱՐ ԹԱՂԵՎՈՍՅԱՆ
մայոր
«Հայ զինվոր», թերթ, 2016թ.,
սեպտեմբերի 7 (N 34)

ФЕСТИВАЛЬ “АМШЕН” ПРОШЕЛ В СЕЛЕ ПШАП

Фестиваль «Амшен», посвященный культуре и быту амшенских армян прошел 3 ноября в селе Пшап Гулрыпшского района. Амшен – это прибрежная часть Малой Армении, ныне находящаяся на территории Турции. Большая часть армян Абхазии являются выходцами из Амшена.

В фестивале приняли участие армянские общины со всей Абхазии. Во дворе пшапской школы для

гостей были организованы национальные армянские угощения, выставка предметов быта и ремесла, а также праздничный концерт.

Праздник посетил президент Рауль Хаджимба. «К концу 19 века многие абхазы были изгнаны в Османскую империю, и Абхазия опустела. В это время нарастали антиармянские настроения среди правящих кругов Турции.

Стали появляться первые жертвы погромов. В результате многие армяне эмигрируют, предвидя ужасную резню. Наиболее удобным местом для поселения была Абхазия и Черноморское побережье России. И так, беженцы из Амшена нашли новую Родину, которая простиралась от Ингура до Кубани», - рассказал Президент. Глава государства подчеркнул, что данный фестиваль

только начинает свою историю, и очень важно, чтобы он продолжался и развивался, демонстрируя культурное разнообразие и межэтническую гармонию в Абхазии, служил, в том числе, и сближению Абхазии и Армении, развитию взаимовыгодных контактов на всех уровнях.

«Нужная газета»
07.11.2016
г. Сухум

ՀՈԽՈՒՄԸ ՄՆԱՅ ՏԻՇԱՏԱԿ. ԻՍԼԱՄԱՅ(Վ)ԱԾ ՀԱՅԵՐԸ ՍԵՎԾՈՎՅԱՆ
ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ՄԻ ՔԱՂՑՐԱՎԵՆԻՔԻ ՀԱՐԱՏԵՎՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԶԱՖԵՐ ՍԱՐԸՔԱՅԱ

Օսմանյան կայսրություն		Կենտ
մուսուլման	15.044.846	
հոյն	1.792.206	
հայ	1.229.007	
իրեա	187.073	
այլ	266.884	
ընդհանուր	18.520.016	

Ծրջանում այնպիսի քաղաքային կենտրոններից բացի, ինչպիսիք էին Սամսունը, Բաֆրան, Չարշամբան, Ունիեն և Ֆարսան, հայ բնակչություն էր առկա նաև գյուղական բնակավայրերում⁴: Ունիեն շրջակայքում գտնվող 10 գյուղ, թերմեծի կողմերում եղած 4

«Որտե՞ղ կարող եմ փոքրիկ
վայրի ելակ գտնել: Տրավիզոնի
վայրի ելակներին նմանվող,
նրանց պես փոքրիկ վայրի
ելակ»¹:

Այսօր Սևծովյան շրջանի մեջտեղում՝ Սամսոնի և Օրդուի միջև գտնվող Ունիեն՝ 100 հազարի հասնող բնակչությամբ, սույն շրջանի ամենազարգացած գավառներից մեկն է: 1915 թ. հայերի տեղահանությունից (*Հայոց ցեղասպանությունց-Ակունքի խմբ*) և 1924 թ. կորված Բնակչության փոխանակման մասին ապյամանագրից առաջ, ինչպես ամբողջ Ալովյան ակիր, այնպես էլ Ունիեն այն վայրերից էր, որը հոժ կերպով բնակեցված էր հայ ու հույն բնակչությամբ²: Ներքին գործերի նախարարության Բնակչության գրանցման ընդհանուր տնօրինության կողմից հրատարակված «Օսմանյան կայսրության 1330 թ. (1912 թ.-Ակունքի խմբ)» բնակչության վիճակագրություն» վերնագրով գրքովկից, որի հավաստիությունը հիմնավորվում է այն փաստով, որ սույն տեղեկագիրը հրատարակվել է 1920 թ., երբ Ստամբուլը գտնվում էր անգլիական ու ֆրանսիական ուժերի գրավման տակ,

Հովակիմ Հովակիմյանի «Պատմություն հայկական Պոնտոսի» գրքում նշվում է, որ թեև Ունիթի հայերի թիվը քիչ էր՝ հույսերի և բուրքերի համեմատ, սակայն նրանք տնտեսապես լավ դրույան մեջ էին գտնվում և հատկապես ներքին շրջաններում կարևոր դեր էին կատարում առևտի ոլորտում: Դարձյալ Հովակիմյանի աշխատությունից տեղեկանում ենք, որ Ունիթի գուղացիները 1890-ական թվականներին կրթության մակարդակի առօնութվ լավ վիճակում էին գտնվում, և որ գուղերում 8 եկեղեցու և նույնքան քահանայի հետ մեկտեղ 11 դպրոցում նույնքան ուսուցիչներ էին աշխատում: Ինաննիս Զաֆոլլուն «Փոքր Ասիա մայրցամաքի պատմական աշխարհագրությունը» գրքում հայտնում է, որ

Օսմանյան կայսրություն		Կենտրոնական գավառ (Սամսոն)	Ունիել գավառ
մուսուլման	15.044.846	44.992	58.351
հոյն	1.792.206	54.970	5251
հայ	1.229.007	4809	5861
հրեա	187.073	—	9
այլ	266.884	273	—
ընդհանուր	18.520.016	105.044	69.472

Զարշամբայից 10 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ունիկ գավառն անցյալում Օիօս է կոչվել, և որ սույն շրջանի 6000-ի հասնող բնակչության կեսը կազմել են հոյն ուղղափառները. «Նրանք լավ դպրոցներ ունեն և ենթակա են Նիխսարի մետրոպոլիտին, որի նստավայրը հիմնականում այստեղ է: Շրջակայքում սև քարի հանքավայրեր կան: Ունիեն 83 գյուղ է ենթակա, իսկ Վերջինիս գյուղախումբը եղող Քարաքուչին {Աքքուչ}` 34»⁷: Հովակիմյանի և Քաֆոլուի հասորոց տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Ունիենում ապրող քրիստոնյամերը կրթության առումով լավ վիճակում են գտնվել: Սույն բնակավայրի՝ առավելապես գյուղական շրջաններում բնակվող հայերը զբաղվե

Են ջուլիկավագործությամբ, կաշԵ-
գործությամբ, կոչկակառությամբ
և արևստով, իսկ առավելապես
քաղաքաբանակ եղող հույները՝
ձկնորսությամբ և արհեստների
զանազան ճյուղերով։ Այս շրջա-
նում, թեև ոչ հայերի և հույների
չափ, բայց և այնպես ապրել են
նաև հրեաներ։ Ունիենամ առ-
ևստով գրադված հրեաներն այ-
սոր որպես «Հրեական հարա-
վայր» կոչվող վայրին հրենց
անոնք թողնելով։ Լրել են Ունիեն։

1915 թ. հայերի տեղահանու-
թյան սկզբում, ինչպես այդ մա-
սին ընդգծում է նաև Թամեր Աք-
չամբ, կրոնակիոն լինելով՝
իրենց բնակավայրերում մնալը
հայերին ներկայացվել էր որպես
այլընտրանք։ Որոշ շրջաններում
այս հարցում նույնիսկ պարտադ-
րանքներ են եղել։ Գերմանական

և ամերիկյան հյուպատոսական գեկույցները լեփ-լեցուն են կամավոր կամ հարկադիր դավանափոխությունների մասին տեղեկություններով։ Օրինակ՝ 1915 թ. հուլիսի 4-ին Գերմանիայի հյուպատոս Կյուլքոֆֆի գեկույցում տեղ է գտել հետևյալ արտահայտությունը. «Սամսոնի շրջանի բոլոր զուտերն իսլամացվել են, մահմետականացվել են նաև Ունիեթի զուտերը»⁸. Սամսոնում ԱՄՆ-ի հյուպատոսը ևս նոյն ժամանակաշրջանում (1915 թ. հուլիսի 10-ին) պատրաստած իր գեկույցում հետևյալն է նշում կրոնափոխությունների մասին. «Մինչ այժմ 150-ի չափ ընտանիք է իսլամ ընդունել, իսկ մնացյալն ուղարկվել է ներքին շրջաններ։ Սամսոնում մոտավորապես 5000 հայեր, չափազանց վատ պայմաններում, տեղափոխվել են առանց փո-

Կոյց, որում հիշատակվում է 500 հոգանոց հայկական հանայնքի գոյությունը. «Վկիայեթի ներսում չենք համդիպել զաղտնի կամ բացահայտ, դասակարգային, խմբակային, շրջանային կամ միջազգային գաղափարական հոսանքների կամ մեր կուսակցության դեմ բացասական մտքեր ունեցողների կամ զգացմունքներ կրողների: Եվ դրա վերաբերյալ դիմումներ կամ բողոքներ չեն ստացվել: Վկիայեթի ներսում, միայն կենտրոնում 500-ի չափ հայեր կան, որոնք զբաղվում են մանր-մունք առևտուրական գործերով և որոշ արհեստներով: Ներկայում նրանց բացասական զգացումների և շարժումների մասին ոչ մի բողոք չկա: Սակայն այդ փոքրանանության՝ Օրորում գտնվելը ցանկալի չի համարվում»¹²:

Սույն գեկույցի հեղինակ՝
Կայսերիից (Կեսարիա-Ակոննքի
խմբը) ընտրված պատգամավոր
Հիմի Թղթաքա՞ռ թեև ընդունում է, որ
հայերի այդ խումբը որևէ վատ
բան չի անում, որի համար կարե-
լի է բողոքել, սակայն եզրակաց-
նում է, թե «այդ փոքրամասնու-
թյամ՝ Օրդուում գտնվելը ցան-
կալի չէ»: Այն տարեթվին, երբ
գրվել է այս գեկույցը, դեռ Օրդու-
ում բնակվում էին նաև որոշ
հույն ընտանիքներ, որոնք չէին
Ենթարկվել փոխանակման՝ բո-
ղոքական լինելու պատճառով: Այդ
հույն ընտանիքներից մեկի
անդամը եղող մսագործ Միհայ-
լի որդի Հարիս Եթշին ատլետի-
կայով սկսված իր մարզական
կյանքը ֆուտբոլով էր գագաթ-
նակետին հասցրել, մուտքված
դարձել՝ թուրքական զինված ու-
ժերին Ենթակա «Քարավոյուցու»
թիմի կազմում խաղալու հնարա-
վորություն ունենալու համար և
անունն էլ փոխել ու դարձրել էր
Հայիս: 1949 թ. լիգայի չենային
դարձած և Գալաթասարայ թիմի
աստղը եղած Եթշին հետազա-
յում, Հունաստան գնալու հա-
մար, Վերատին փոխել էր անունը
և Հարիս դարձել¹³:

Հիմնի Քըլըշի գեկոյցից ընդամենը 6 ամիս անց՝ 1941 թ. հունիսի 2-ին, Գիրեսունում ժողովրդահանրապետական կուսակցության ղեկավար, դոկտոր Նուրի Օզքայան կուսակցության գլխավոր քարտուղարությանը հղած իր նամակում բողոքում է Թրակիայից և Ստամբուլից Գիրեսուն գաղթած հրեա ընտանիքներից:

«Որոշ շրջաններում կատարվող կամայական ազատ արձակումների հետևանքով թրակիայից ու Ստամբուլից այստեղ են եկել մի քանի հրեա ընտանիքներ: Պարզվել է, որ նրանք այստեղի մի արտասահմանյան հաստատությունում աշխատող իրենց ազգականների մոտ են եկել հյուրի կարգավիճակով: Զարմանալի է այն փաստը, որ 10-15 հոգանց խմբերով եկած

այդ անձինք՝ լինեն կին թե տղամարդ, կրում են թուրքական և մահմեդական անուններ: Նրանցից մեկը, որը գտնվում է բանակ զրակոչվելու տարիքում, մի կերծ փաստաթուղթ ներկայացնելով՝ փորձել է ապահովել, որ իր ընտանիքի բոլոր անդամները թրակիայից այստեղ տեղափոխվեն: Այս ապահովությունը պահպանվելու համար առաջ է առաջարկվել առաջամարտական գործադրությունը՝ ուղարկելու համար:

Ունիեթի հայ հանայնք վերջին ներկայացուցիչները հանդիսացող Գյուղեյան և Ալիքափ ընտանիքները 1960-ական թվականներին, պիհնիկի ժամանակ (Կահան և Սարգսեն Ալիքափ ընտանիքի ալբոնից: Սույն լուսանկարն ինձ է հասուլացրել այդ ընտանիքը, երբ 2008 թ. մայիսի 10-ին այցելել էի նրանց՝ Ստամբուլի Քուրթուլուշ թաղամասում գտնվող տունը, և թույլատրել, որ հրապարակեմ)

զաղափարից և միաժամանակ ցույց տալիս, թե որչափ «տեղացի օստար» են մնում ոչ մուսուլմանները՝ պետության հրետորաբանությունից անկախ»¹⁵:

Աևծովյան շրջանում էրիկ ինքնությունը, հետերոգեն բնակչություն ունեցող Օսմանյան կայության կործանումից հետո, զգայուն հարց է դարձել Թուրքիայի Հանրապետության ստեղծումից սկսած. բնակչությունը միատարր դարձնելու նպատակով մարդիկ տեղահանության և փոխանակման միջոցներով ենթարկվել են հարկադրված արտագաղթի: Շատ տեղին է Սիլվա Վինգ Օնիերի հետևյալ միտքը. «Աևծովյան շրջանը պատմության ընթացքում խարը բնակչություն է ունեցել, բազմաթիվ էրիկական խմբեր դարեր շարունակ հաճատել են ապրել: Ներկայում սույն շրջանի շատ

բնակիչներ իրենց թուրք են անվանում: Ճիշտն ասած, Ալեծովյան շրջանի բոլոր բնակիչներին կատակով «լազ» համարող (սիսա) կաղապարատիկն էլ են ընդունում, շատ լուրջ չեն ընդունում իրենց խաօս արյունը¹⁶: Ներկայում այս շրջանի բազմաթիվ անձանց երակներում հունական, հայկական, չերքեզական, վրացական և այլ ժողովուրդների արյուն է հոսում: Իմ հորական տատն էլ 19-րդ դարում Կովկասից կատարված գաղղթի հետևանքով Զարշամբա Եկած չերքեզներից է, իսկ մորական տատն՝ Ունիե Եկած վրացիներից: Ինչ մերարեսուն՝ է

ցուալիցը. Իսչ զգալաբուծը է թուրք եղող պապիս երկրորդ կնոջը, ապա նա 1915 թ. ամուսնանալուց հետո Զելիհա անունն ստացած մի հայ էր, որը նախվենում կոչվել էր Մարի¹⁷: Շատ տեղին է նաև Մայքր Միքրորի հետևյալ միտրօք այս շրջանի էթնիկ բազմազանության վերաբերյալ. «Արևելասկառվան շրջանի մուսուլման բնակչության սոցիալական պատճության մեջ թուրքական արմատներ չունեցող ժողովուրդները անվիճելի նշանակություն ունեն: Խնդիրն այն է, որ թուրքական ծագում չունեցող այդ խնճերից ոչ մեկը

կարենոր ազդեցություն չունի այդ շրջանում։ Թուրքիայի այդ շրջանի մահմետական բնակչությունը բաղկացած էր թուրք, լազ, քուրդ, հույն և հայ էթնիկ խմբերից, որոնցից ամեն յուրաքանչյուրի ներկայությունը տարբեր էր տվյալ շրջանի գանազան վայրերում, իսկ վիշտների միջև, անգամ

ցի դասատուների միջոցով: Ես և իմ ընկեր Յուսուֆ Թասլըն էլ այդ կերպ էինք միջնակարգ դպրոցում աշխատանքի անցել:

Սի դասամիջոցի ժանանակ ուսուցչանց գնալիս նկատեցի, որ պարոն Յուսուֆի աչքերը ծիծառելուց աղցունքը տվել են: Նա պատմեց, որ ուսուցչի սեղանի առջևի շարքում աղջիկ աշակերտներն են նստած եղել, իսկ մյուս շարքերում՝ տղաները: Եվ նա նկատել է, որ պատի կողմից շարքում նստած տղա աշակերտներից մեկը շատ ուշադիր նայում է աղջիկների շարքին. «Արանց զգացնել տալով՝ գնում-զալիս էի շարքերի միջև և աչքի պաշտվ հետևում տղայի շարժումներին: Մի պահ նկատեցի, որ հետևի թիթեռի նման մի թիթի կտոր թռավ դեպի աղջիկների շարքը: Հանկարծակի շրջվելով՝ օդում բռնեցի այդ թուղթը»: Մինչև դասամիջոցի զանգը պահած այդ թուղթը հանեց իր գրպանից և մեզ հանար էլ կարդաց.

«Պարտեզներում մանուչակագոյն սերմնահեղուկ, Թոքախտավոր դարձեցի որու

Կա՞մ դու մահմեղական դարձիր,
Անահիտ,
Կա՞մ ես հայ դառնամ»
Այդ օրը ուսուցանցում
բարձրածայն ծիծաղել էինք այդ
դեպքի վրա, մեր մեջ որոշել
այլա չխոսել դրա մասին և մո-
ռացութան մատնել այն»¹⁹:

Հանրապետական շրջանում
Ունիելով ապրած 3 հայ ընտա-
նիքներից մեկի անդամը եղած և
2010 թ. հունվարի 10-ին, 82 տա-
րեկան հասակում վախճանված
Արքին Նուբար Գյուղեյանի հետ
հանդիպելու հնարավորություն
են ունեցել 2008 թ. մայիսի 27-ին,
Ստամբուլի Քուրթուլուշ թաղա-
մասում գտնվող իր տանը: Գյու-
ղեյանն այն ժամանակ ինձ
պատճեց, որ սովորել է Ունիելի
Անաֆարթա նախակորարանում,
բարձր առաջադիմություն է ունե-
ցել, սակայն հայ լինելու պատ-
ճառով արհանարիկել է իր հա-

մադասարանցիների կողմից: Այլև չի կարողացել դիմանալ այն դեպքերին, եթե ընկերներն իր հետևկց քար նետելով՝ հայ- հոյուն էին իրեն՝ հայ լինելու պատճառով, և, ընտանիքի որոշ- մանք մոր ու հոր մոտից հեռա- նալով, Ստամբուլ է գնացել՝ կր- թություն ավարտելու համար, ու այլև Ունիտ չի Վերադարձել: Եթե նրան ասացի, որ երեխա- ներն իրենց ընկերներին ծաղրե- լու համար միշտ որևէ պատճառ են փնտրում, և որ ես նոյնպես այդ նոյն դպրոցում եմ ուսանել, ու իմ ընկերներն ինձ էլ են հա- ճախ ծաղրել՝ կակազելուս պատճառով, Արթին Նուրբար Գյուղելյանը պատասխանեց. «Կակազ լինելը հայ լինելու չափ վատ բան չէ»:

Գյուղելիքն նաև պատմեց իր ընտանիքից լած մի պատմություն, ըստ որի՝ Ունիեռում Արավնի անունով մի հայ կին մեծահասակ լինելու և ոչ մի ազգական չունենալու պատճառով պաշտպանվել է իր մահմեդական հարևանների կողմից։ Հարևանները բռյալ չեն տվել, որ մենակ ապրող Արավնիին աքսորեն։ գաղտափողի ուտելիք են տվել նրան՝ իրենց տան պարտեզում գտնվող մի ջրհորում

շուրջ մեկ ամիս թաքցնելով: Մահից միայն այդ կերպ փրկված Աղավնին անընդհատ զիխացավեր է ունեցել և որոշ ժամանակ ապրելուց հետո մահացել: Քանի որ Ունիեռում քահանա չի եղել, հարկաններից մի քանիսը ցանկացել են նրան թաղել՝ մահեդական սովորույթների համաձայն, սակայն տարագործությունից վերադարձած հայերը, շտապ Սամսունից մի քահանա բերելով, ապահովել են, որ Աղավնին որպես քրիստոնյա թաղվի:

Ունեցի ուսումնասիրողների՝ զանազան կայքերում և որոշ հրատարակություններում տեղ գտած հոդվածներում նշվում է, թե հանրապետական շրջանում Ունենում ապրած 3 հայ ընտանիքները հիմնականում լավ հարաբերություններ են ունեցել քուրքերի հետ: Սակայն ունեցի հայերի հետ հանդիպումներին ժամանակ բացահայտվում է դրա առաջնային գործունեությունը: Այս հայությունը պահպան է առաջնային գործունեությունը:

Ստամբուլում, իր ավագ քրոջ՝ Մարզարիտի՝ Վահան Ակրափի հետ ամուսնանալուց հետո տեղափոխվել է Ունիե և լիցեյն այնտեղ է ավարտել: Հանրապետական շրջանում Անատոլիայում ապրած հայերը, ընդիհանուր առնամբ, միմյանց մասին տեղեկացված են եղել. տարբեր շրջաններից հայերի միջև ամուսնության միջոցով ազգակցական կապեր են հաստատվել, և հայերեխանները, ուսանելու նպատակով, իրենց գտնված քնակավայրերից փոխադրվել են ավելի մեծ քաղաքներում քնակվող իրենց ազգականների մոտ: Պերճուի թեմիին հնձ պատմել է, որ կրության նպատակով հարկադրված է եղել Ունիե գնալ, որտեղ խստ դժվարին ժամանակներ է անցկացրել և շատ անհաջող ու դժբախտ է եղել, քանի որ իրեն հաճախ «զյափուր» էին ասում²⁰:

Հայտնի է, որ 1915 թ. հայերի տեղահանությունից հետո հայ քրիստոնյա բնակչությունից զրկված Ունիելում որոշ հայ ընտանիքներ գաղտնի կերպով հառևաններին են հանձնել իրենց այն մանկահասակ երեխաներին, որոնք տեղահանության պայմաններին չեն կարողանա դժմանալ, որպեսզի հետազյում գան և հետ վերցնեն նրանց: Սակայն այդ մանուկների ընտանիքները երբեք չեն կարողացել վերադառնալ, և ի պահ հանձնված այդ երեխաները թուրքական մշակույթով դաստիարակվել են մահմենական ընտանիքներում²¹: Ունիելում իմ ընտանիքում և ինձ ծանոթ որոշ այլ ընտանիքներում բազմաթիվ երեխաներ կան, որոնք այդ կերպ են նեծացել²²: Ունիելում ներկայացված մի պատճության համաձայն՝ տեղահանությունից տարիներ անց Ունիել վերադարձած մի հայ կին գտնում է իր աղջկամ՝ Արփիին, որին այնտեղ էր բողել, երբ Վերջին 5 տարեկան էր, հայերեն է խոսում նրա հետ, ցանկանում է Ֆրանսիա տանել նրան, սակայն մի մուտքամանի հետ ամուսնացած և արդեն երեխաներ ունեցած Արփին չի ուզում Ունիելից (Եարունակությունը՝ 6-րդ էջում)

- (Eylül 2007), s. 52: Ավելի մանրամասն տես՝ H. Eissenstat, "The Limits of Imagination: Debating the Nation and Constructing the State in Early Turkish Nationalism" (շոպագրված առենախոսւթյուն, Կալիֆորնիայի համալսարան, 2007). Թուրքական անունները և ազգանունները փոխելու պահանջների և կիրառմաների մասին տես՝ Elise Massicard, "Sonradan Edinilen İsimler: Çağdaş Türkiye'de Soyadı Degistirme", թարգմանիչ Esra Atuk, Toplumsal Tarih 219 (Mart 2012), էջ 76-81; սույն հոդվածի ավելի ընդարձակ տարբերակը տես՝ "Post-hérité. Un retour d'attribution en Turquie contemporaine?", Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine 60/2 (ապրիլինիս, 2013), էջ 87-105:
- 16 Sylvia Wing Önder, Bizim Burada Mikrop Olmaz: Bir Karadeniz Kötünde Tedavi ve Sifa Usulleri, շև. Mehmet Dogan (İstanbul: Bogaziçi Üniversitesi, 2011), s. 249.
- 17 Տյայ շրջանի զայդի պատմության մասին տես՝ İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslüman-Gayrimüslim Nüfusu ve İliskileri", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi 1 (Güz 2006), s. 55-87; Kemal Saylan, "Ordu Yöresinde Yasanan Göç Hareketleri (1877-1914)", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 28 (Bahar 2013), s. 57-78; Oktay Özel, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler: Osmanlı'nın Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sinirları Üzerine Bazı Gözlemler", İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları, կազմող՝ Fahri Aral (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2011), s. 107-23:
- 18 Michael E. Meeker, İmparatorluktan Gelen Bir Ulus: Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası, շև. Tutku Vardaglı (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005), s. 33, մետքը ըստ Sylvia Wing Önder, a.g.y., s. 249: Տես նաև Trabzon'u Anlamak, կազմող՝ Güven Bakırer ve Yücel Demirer (İstanbul: İletişim, 2009); "Karardi Karadeniz", կազմող՝ Ugur Biryol (İstanbul: İletişim, 2012); Karadeniz'in Kaybolan Kimliği, կազմող՝ Ugur Biryol (İstanbul: İletişim, 2014):
- 19 İrfan Isik, "Tehcir Olayı ve Ünyeli Ermeniler", Sirin Ünye gazetesi, 31 Ekim-7 Kasım 2007, <http://unyezile.com/tehcir.htm> (erisim tarihi: 11 Mart 2014).
- 20 Պերճուի թեմի հետ ծանրացել են Ստամբուլի Թուրքության պահպանության հիմքը վաճառող մի մարդու օգնությամբ և հետապնդություն հասկացել, որ նա հենց այն «Ունիելի լիցեյի անդամագեիկ պահպանին է, որի մասին տարիներ առաջ հնա պատմել էր հորեդարյան»:
- 21 "Son Dualarini Edip Gittiler", Canik: Yore ve Kent Kültürü Dergisi 4 (Agustos-Eylül 2010), s. 58-59.
- 22 Սույն թեմայի մասին ավելի մանրամասն տես՝ Laurence Ritter ve Max Sivaslian, Kılıç Artıkları: Türkiye'nin Gizli ve Müslümanlaşmış Ermenileri, թարգմանիչ Alev Er (İstanbul: Hrant Dink Vakfi, 2013); Laure Marchand ve Guillaume Perrier, Türkiye ve Ermeni Hayaleti: Soykırımın Izinde Adımlar, թարգմանիչ Renan Akman (İstanbul: İletişim, 2014).
- 23 1915 թ. հայերի տեղահանության ժամանակ մահմեդական ընտանիքների կողմանց որդեգործական կամ ասկան որոշ հայ կանայք որ երեխաներ ինսուանի գտնվել են իրենց անուստիների կամ ընտանիքների կողմից, ովքեր ցանկացել են տանել նրանց: Որոշ դեպքերում մահմեդական ընտանիքների հետ ամուսնացած հայ կանայք չեն վերադարձել իրենց նախկին ամուսնուների մոտ, թեև վերդիներս պատրաստ են եղել ընդունել նրանց: Ստամբուլում տպագրվող «Ակսո» հայկական շաբաթթերի էջերում ներկայում հնարավոր է գտնել այն մարդկանց հայտարարությունները, ովքեր որոնում են իրենց ընտանիքներին կամ ազգականերին: 1915 թ. հայերի տեղահանության ժամանակ կանանց և երեխաների վերադիմայ առկա են հետևյալ աղբություն՝ Lerna Ekmekcioglu, "A Climate for Abduction, a Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide", Comparative Studies in Society and History 55/3 (հունիս, 2013 թ.), էջ 522-553; Lerna Ekmekcioglu, "Kız Kaçırma, Kız Kurtarma: Birinci Dünya Savası Sirasında ve Müttareke Yıllarında İstanbul'da Ermenilik ve Müslümanlık", թարգմանիչ Ayse Günaysu, Toplum ve Bilişim 129 (2014), s. 223-56; Keith David Waterson-Nagy, "The League of Nations' Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920-1927", American Historical Review 115/5 (Aralık 2010), s. 1315-39; Keith David Waterson-Nagy, "Are There Any Children for Sale?": Genocide and the Transfer of Armenian Children (1915-1922)", Journal of Human Rights 12/3 (Agustos 2013), s. 283-95; Ara Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide", In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century, կազմողներ՝ Omer Bartov "Phyllis Mack (New York ve Oxford: Bergahn, 2001), s. 209-221; Victoria Rowe, "Armenian Women Refugees at the End of Empire: Strategies of Survival", Refugees and the End of Empire: Imperial Collapse and Forced Migration in the Twentieth Century, կազմողներ՝ Panikos Panayi "Pippa Virdee (New York: Palgrave Macmillan, 2011), s. 152-72:
- 24 "Bu Türkü Annemin Türküsüdür", Canik: Yore ve Kent Kültürü Dergisi 4 (Agustos-Eylül 2010), s. 88-89.
- 25 "Ünyeli Terzi Bedros", Canik: Yore ve Kent Kültürü Dergisi 3 (Haziran-Temmuz 2010), s. 19.
- 26 Fethiye Çetin, Anneannem (İstanbul: Metis, 2007), s. 78.
- 27 Çetin, a.g.y., s. 79.

Հոդվածը թուրքերենով հրատարակվել է հետևյալ գրքում՝ "Müslümanlaş(tırı)miş Ermeniler Konferans Tebliğleri, կազմող Altug Yilmaz (İstanbul: Hrant Dink Vakfi Yayınları, 2015)", էջ 260-273:

Թարգմանեց Մելինե Անույանը
Akunq.net

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԿՈՐԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՏՔԵՐՈՎ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱ

(Սկիզբ՝ 2016թ. N 1-2, 3-4, 5-6, 7-8-ում)

«Զայն համշենական» թերթի նախորդ համարում 2016, N 7-8-ում պատմել էի 1984 թ. ամռանը Կրասնոդարի երկամասի համշենահայերի մոտ ին կատարած ճանապարհորդության մասին, որի ընթացքում Սոջում այցելել է ազգագործատես Բարունակ Թողարքյանին: Նա 1967 թ. դեկտեմբերին Բարունակում անդիմական համարդական կամաց համշենցիների ստվար մի զանգվածի մասին: Թեև նրանց մասին ցանկալի է առանձին, ընդարձակ ակնարկ գրել, սակայն ինձ թվում է, որ առայժմ արժե է Ձեր թերթի («Գրական թերթ») համար պատրաստած ակնարկում, համառոտ ավելացնել նրանց մասին, իսկ մոտիկ ապագայում, եթե հայությունը գտնեց, կուլարկեմ ընդարձակ ակնարկ:

Նկատի ունենալով, որ «Հայրենիքի ձայնը» լայն տարածում ունի սիյուռքում, ես նտադիր էի այդ մասին կապվել նրանց հետ, սակայն, քանի որ նոր եղարք իմ աշխատանքի ժողովրդականացնելու նախաձեռնողը, առանց քո կարծիքն իմանալու, նրանց դիմել համարում են անտեղի (թերևս, նույնիսկ անթույլատրելի):

Իմ կարծիքով նրանց մասին արժե ավելացնել են տվյալները:

... Յարադանի սպառնալիքի տակ շուրջ 300 տարի առաջ մահմեդական դարձած ու հայրենի երկրում մնացած համշենահայությունը այսօր կիսին շուրջ 200000 շունչ: Նրանք մինչև այսօր չեն կորցրել իրենց ազգային ինքնասիրությունը, խոսում են մայրենի Համշենի բարբառով, պահպանել են նահապետական բարբառն ու տվյուրությունները: Թեև մահմեդական կրոնն են ընդունել, սակայն խնամիական կապեր չեն հաստատում ուրիշ մահմեդական ազգերի հետ (աղջիկ կուրթյան չեն տա): Նրանցից մի հատված՝ մոտ 150 ընտանիք, ներկայիս ամփոփական ազգերում ապրում են Ղազախ:

Հարսանիքներում, խնջույքներում շատ անգամ երգում են մայրենի պարերգեր-մանիներ: Միա երկու փնջինցին գրի առած մանիներից:

Ասէ, օնունդ ասէ,
Լաշկիդ փիսկուլը խաս է,
Եկի քեզի տոնոր իմ,
Գնա քո մորդ ասէ:

Ինա էնթու թզընին,
Կերի է, թե տոնու է,
Ին նշոնլուն լաշակը
Ես գիտնէ թէ քոնու է:

Այս հակիրճ տվյալները ուղարկում են քո հայեցությանը իմ ակնարկում կավելացնես:

Ես այդ մեր հայրենակիցների ներկա կյանքի ու ցանկությունների մասին մանրամասն գրել եմ ընկ. Սերո Խանզադի համարում կենսագործությունները:

Ծանոթագրություն

Նամակի վերկի ձախ անկյունում նշված է 25 XII. 67 թ., իսկ հասցեատեր «Հենրիկ»-ի անվան տակ ավելացված է ազգանունը՝ «Թումանյան»:

Նամակի վերջում Բ. Թողարքյանի ստորագրությունն է:

ՍԻՐԵԼԻ ԲԱՐՈՒՆԱԿ

Նամակի բառացիություն ինձ ցնցեց: Ես հենց վաղանից կը քարաղվեմ համշենի մահմեդականացած հայերի վիճակով: Դու դեռ ոչ մի տեղ մի դիմիր, սպասիր իմ առաջին քայլերին: Բայց շտապան գրի առաջ:

- Քամի՝ անձ են այդ 150 ընտանիքը: Եթե հնարավոր է ըստ տարիքի, սերի:

- Որտե՞ղ են տեղավորված Միջին Ասիայում, ո՞ր մարզում, ո՞ր քաղաքում:

- Հիմա ինչո՞ւ են գրավվում:

(Հարունակությունը՝ 8-րդ էջում)

ՍԻՐԵԼԻ ՀԵՆՐԻԿ

Երևանից վերադարձիս ես հանդիպեցի Բարունի, որտեղ վերջապես ինձ հաջողվեց տեսնել մի խումբ մահմեդական դարձած համշենահայերի: Նրանց մասին շատ էի լսել, սակայն անձնապես ծանոթանալուն եղանակ:

